

Atların Yeryüzü Macerası

H. Murat GÖÇMEZ*

Günümüzden 55-45 milyon yıl önce başlar, atın hikayesi. Eosen olarak adlandırılan bu çağın başlarında Kuzey Amerika'da küçük bir köpeği andıran ataları yaşıyordu. Koşmaya ihtiyacı yoktu. Çünkü düşmanlarından ormanın tabanındaki uzun ve yoğun bitki örtüsünde saklanarak korunuyordu. 20 milyon yıl önce yeryüzü bir anda soğumaya başladı. İklimin soğumaya başlaması bitki örtüsünü de zayıflatmıştı. Yoğun ve yüksek bitki örtüsü artık yerini büyük bozkırlara bırakmaya başlamıştı. Artık iyi koşabilenler hayatta kalabiliyordu. Buzul çağı ile başlayan bu kuraklık, onları daha verimli topraklara doğru –daha kuzeye– göç etmeye zorluyordu.

İşte bu göç süreci, atı geri dönüşü olmayan bir maceraya soktu.¹ Buzul çağıyla birlikte baskın hale gelen ve neredeyse yeryüzünün büyük bölümlerini kaplayan çayır-liklar, atı fizyolojisini ve anatomisini tamamen değiştirmeye zorluyordu. Dişleri daha büyük ve çiğneyici durum alırken, boynu, kafası ve ağız morfolojisi otlamaya uyum sağlayabilecek bir hale geldi. Ayrıca düşmanlarından saklanamadığından daha hızlı kaçmaya elverişli bir duruma gelen bacaklara sahip oldu. Üyeleri toynak dediğimiz özel bir yapı halini aldı.

* H.Ü. Biyoloji Bölümü öğrencisi. biologbiker@yahoo.com

¹ Modern evrim görüşüne göre, atların kökenini oluşturan *Hyracotherium* Eosen çağı boyunca –yaklaşık 20 milyon yıl kadar– hem Kuzey Amerika'da hem de Asya'da dağılım gösteriyordu. İklimin soğumaya başlamasıyla birlikte Kuzey Amerika'daki popülasyonların büyük bir çoğunluğu Asya'ya geçti. Geri kalanlar ise ortam şartlarına uyum sağlayamadığından dolayı yok olmuştur (Tutuyama 1998: 139).

Daha verimli toprakları bulma sevdasıyla giriştiği bu büyük yolculuğun sonunda, 50 milyon yıl önceki konumundan çok farklı bir duruma gelen at, yeryüzünde belki de insandan sonra dünyayı etkileyebilen/değiştirebilen en önemli canlı haline geldi.

Günümüzden birkaç milyon yıl önce sonuncusunun da Asya'ya geçmesiyle (Purves 1998: 439), atlar artık Avrupa'nın ve Asya'nın geniş ve verimli topraklarında, güçlü fizyolojisi ve de uygun anatomisiyle yeryüzünün baskın canlılarından biri konumuna ulaştı.

Pleistosen çağıyla birlikte –2 milyon ile 10 bin yıl önce– *Equus* cinsinin 4 ana türü ortaya çıktı ve Asya'nın güney bausına (Hindistan, Arabistan ve İran), Avrupa'ya ve Afrika'ya yayıldı. Hatta pleistosen'in sonlarına doğru tekrar Kuzey Amerika'ya ve oradan da Güney Amerika'ya geçti. Ancak bugün Amerika kıtasındaki atlar İspanyol kaşiflerin Asya'dan ve Avrupa'dan getirdikleri atlardır.²

Pleistosen çağının bitiyor olması buzul devrinin de bittiğini gösteriyordu. İnsanoğlu artık mağaralardan çıkmaya ve uzun yolculuklar yapmaya başlamıştı. Böylece insan, devam eden çağlar boyunca tüm dünyaya kültürünü ve yaşam tarzını kabul ettirmeyi öğrenmeye başlıyordu. İşte bu zamanlarda –neolitik çağın sonu ve bronz çağın başlangıcı– insan ve at karşı karşıya geldi.

Paleolitik çağın (yaklaşık 10 bin yıl önce) mağara adamı ile atın ilk kez karşılaştıklarını belgeleyen kanıtları mağara adamının, mağara duvarlarına çizdiği resimlerden elde edebiliyoruz. Bu resimler muhtemelen yaban atlarını temsil ediyordu. Ve insanoğlu son kez bu muhteşem yaratığa yenilemez gözüyle bakıyordu. Çünkü bir gün gelecek, onun efendisi olacak ve onun üstünde tüm dünyaya hükmedecekti.

İlk karşılaşmalar daha çok av-avcı ilişkisiyle doğmuş ve atın insan tarafından yiyecek için avlanmasıyla sonuçlanmıştı. Atların kendi aralarında gösterdikleri sosyal davranışları çok kısa sürede öğrenen insan onları yakalamayı, avlamayı başardı. Sürülerdeki baskın erkeğin öldürülmesi ya da baskın erkeğin yüksek bir uçuruma veya kurulmuş bir tuzağa doğru kovalanmasıyla tüm sürü ele geçirilebiliyordu. Bugün Avrupa'da ortaya çıkarılan atlara ait toplu mezarlar onların bu toplu katliamlarına en iyi örneğini oluşturmaktadır (Anthony 1991: 254).

Maalesef, bugün evcilleştirilme sürecini sadece osteolojik verileri analiz ederek tam olarak anlayamıyoruz. Çünkü evcilleştirme sürecinin kavranması, geçmişten günümüze kadar süregelen antropolojik, ekonomik, sosyal, ekolojik ve hatta iklimsel verilerin tam olarak ortaya çıkarılmasına bağlıdır. Doğal olarak bu çalışmaların, özellikle prehistorik dönemlere ait dönemlerin ortaya çıkarılabilmesiyle işlerlik kazanması mümkündür.

² Bu atlar *Equus przewalski* olarak adlandırılan eski dünya atlarıdır (Futuyama 1998: 140).

Tüm yabanıl türlerde olduğu gibi yaban atlarının da davranışlarının doğal seleksiyon, adaptasyonel baskılar ve diğer biyolojik etkilerin bir sonucu olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Bu yüzden modern atlarla prehistorik atların bu düzeyde karşılaştırılması, evcilleştirme sürecini, nedenlerini ve devam eden etkilerinin ortaya çıkmasında son derece önemli bir konuma sahiptir. Bugün gerek elimizdeki modern atlardaki davranış ve sosyal yaşam adaptasyonları ile ilgili bilgiler gerekse de hâlâ yabanıl olan akrabalarının incelenmesi, prehistorik atın yaşamı hakkında en azından fikir yürütebilmek açısından bir başlangıç oluşturmaktadır. Buna dayanarak atların son derece karmaşık bir sosyal yaşam sürdürdüklerini tahmin etmek hiç de zor olmayacaktır.

Atlar baskın erkek ve onun dişilerinden oluşan harem grupları ve genç erkeklerden meydana gelen heterojen gruplar halinde yaşarlar. Her ne kadar en stabil olan gruplar bu ikisi olsa da başka gruplar da vardır. Otlaklardaki bu gruplar genellikle 15 bireyden, çöllerdeki gruplar ise 4-7 bireyden oluşabilmektedir. Tüm bu grupların yaşam alanları grubun statüsüne göre belirlenmiştir. Otlaklar bakımından zengin olan bölgelerde daha çok baskın erkek ve onun kontrolündeki bireyler bulunurken daha fakir alanlarda genç erkeklerden oluşan topluluklar yer almaktadır. Genç erkeklerden meydana gelen topluluklar çok daha geniş alanlara yayılış gösterebilmektedir. Harem gruplarının yaşam alanlarının daha sınırlı ve sabit olması onların predatörlerine karşı daha savunmasız kalmalarına neden olur. Ancak sosyal yaşam gösterme predatör baskısını en aza indirme açısından çok önemlidir.

Sosyal yaşam gösterme günümüzde de olduğu gibi gelişmiş bir yaşam avantajı sağlasa da atlar için onların evcilleştirilmesinde en önemli etken olmuştur. Eğer insanı bir predatör olarak düşünürsek; harem gruplarının ele geçirilmesinin çok kolay olduğu farkedilebilir. Çünkü baskın erkeğin öldürülmesi ya da gruptan uzaklaştırılması geride kalan dişilerin kontrol altına alınmasıyla sonuçlanmaktadır. Böylelikle sosyal davranış, yaşam için bir dezavantaj halini almış olur.

Günümüzden 6500 yıl önce koyunun evcilleştirilmesi, çoban kültürünün başlamasını sağlamıştır. Göçebe-çoban kültürü atların evcilleştirilmesini hızlandırdığı açıktır. Ural Dağları'nın popülasyonların ve türlerin kesişim bölgesi olması, ekolojik özelliklerinin çok farklı varyasyonlara sahip olması evcilleştirmenin neden bu kadar dinamik bir bölgede gerçekleştiği sorusuna da ışık tutmaktadır.

Bugün milattan 4200-4000 (Anthony 1991: 251) yıl önce Ukrayna'da, Kazakistan'da, Batı Avrupa'da, Anadolu'da ve Yakın Doğu'da bir yerlerde aynı anda olabilir ya da olmayabilir, evcilleştirme sürecinin başladığı düşünülmektedir. Atların ilk evcilleştirildiği yerlerin Ukrayna'daki geniş bozkırlar ya da Türkistan ile Çin arasındaki çayırıkların olduğu kabul edilir. İlk evcilleştirenlerin ise buralarda yaşayan göçebe çobanların olması olasılığı çok yüksektir (Drower 1969: 352). Çünkü çobanların sürekli hareket halinde

olma ihtiyacı onların atları fark etmelerini sağlamış olabilir. Yavru atların sürülerden kaçırılıp tımar edilmesi evcilleştirmenin nasıl gerçekleştiği sorusuna bir miktar da olsa cevap verebilmektedir (Emiroğlu 2003: 82). Ancak yine de bütün bunlar rahminden öteye geçememektedir. Bunun en önemli sebeplerinin başında, günümüz Przewalski atları ve Tarpanlar ile prehistorik atlar arasındaki anatomik farklılığın çok az olması ya da fark edilmesinin çok zor olması gelmektedir (Anthony 1991: 250).

Kemik patolojisi çalışmalarının giderek hız kazanması her gün yeni bulguların elde edilmesini sağlıyor. Bulunan at kemiklerinin analiz edilmesiyle evcilleştirmenin hikayesine sürekli yeni bir ipucu eklenmektedir. Erken demir çağına ait İskit-Siberya atları ve Altay atlarının omurgalarındaki anormalliklerin tespit edilmesi bu atların nasıl kullanıldığına dair çok iyi bilgiler kazandırmıştır. Çünkü bulunan kemiklerin büyük bir çoğunluğunda, özellikle bel ve kuyruk omurlarında deformasyonlara rastlanmıştır. Bu demektir ki, bu söz konusu hayvanlara eyerli ya da eyersiz binilmiştir (Levine 2000). At ve onun yakın akrabalarına ait kemiklerin –özellikle herhangi bir yükten ya da arabadan dolayı anatomik açıdan deforme olmuş kemiklerin– bulunuşu bizi milattan önce 3500 yıllarına Ukrayna'ya götürmektedir. 3800-3500 yılları arası atların üzerine binilerek ya da tekerlekli arabalar bağlanarak ilk kez taşımacılıkta kullanıldığını görüyoruz. Ayrıca yine Volga nehri kıyılarında törenlerde kurban edilmiş ve arabalarıyla gömülmüş at mezarları bu bilgilerin sağlam bir zemine yerleşmesini sağlamaktadır. Bu da asıl evcilleştirmeyle ilgili ilk etkinliklerin –ki burada atların sadece beslenme amaçlı değil asıl gücünden faydalanmak için kullanılmaya başlanmasından bahsetmekteyiz– milattan önce 3. milenyumun ortalarında gerçekleştiğini göstermektedir.

Burada biraz da Anadolu'daki evcilleştirme konusuna girmeliyiz. Bugün pek çok kaynağı incerseniz atların ilk evcilleştirme serüvenlerinin Kafkaslar'ın üst bölgesinde ve Volga Nehri havzasında gerçekleştiğini görürsünüz. Yapılan çalışmaların büyük bir kısmı atların taşımacılık için kullanılmasından söz eder. Ancak bugün özellikle Anadolu'daki bu konu üzerine yapılan arkeolojik çalışmaların yetersiz kalması ya da yapılan çalışmaların bu konu üzerine tam olarak odaklanmamış olması Anadolu insanının atla olan hikayesinin biraz arka planda kalmasına neden olmuştur. Özellikle son yıllarda Anadolu'da yapılan çalışmalar Anadolu insanının atı kullanmaya başlamasının yukarıda bahsettiğimiz bölgelerden yaklaşık 3000 yıl daha önce olduğunu göstermektedir. Diyarbakır ve özellikle Çayönü bölgesinden toplanan ve 10.000-9.000 yıllık at kemikleri (*Equus Hemionus* türüne ait) bu atların avlandıklarını ya da bir şekilde toplandıklarını çok net göstermektedir (Meadow 1986: 266). Diğer bir ilgi çekici çalışma da Değirmen-tepe'de bulunan at kemikleri ile ilgili olanıdır. 6.000-5.000 yıl yaşında olan bu kemikler bugün aklımıza ilk evcilleştirmenin merkezinin yoksa Anadolu mu, olduğu sorusunu

*Atların bilinen en eski atası Hyracotherium ya da Eohippus (eosen atı)
Florida Museum of Natural History Fossil Horse Cybermuseum'dan alınmıştır.*

getirmektedir (Bökonyi 1991: 123). Ayrıca Anadolu'daki daha geç yıllara ait tabletlerde atların kullanıldıkları alanlara göre donatıldığını ve özel tekniklerin hem beslenme ve barınma hem de özellikle veterinerlikte geliştirildiğini görüyoruz. At seçimlerinin yine aynı şekilde yaşlarına, boylarına hatta ebeveynlerine göre seçilmeye başlandığını görüyoruz (Drower 1969: 350). Hititlerin veteriner tekniklerinin geliştirilmesinde öncü oldukları bugün hâlâ geçerliliğini korumaktadır.

Bugün gerek Orta Anadolu'da bulunan ve gerekse İran'da rastlanan kemiklerin evcilleştirilmiş yaban eşekleri olduğunun öne sürülmesi, hatta daha da ileri gidilerek bulunan fosillerin çeşitli hibritlere –bu katır da olabilir- ait olabileceği ihtimali göz önünde bulundurulursa veterinerlik tekniklerinin de merkezinin Orta Doğu olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Kaynakça

Anthony, David W. (1991), 'The Domestication of the Horse.' *Equids in the Ancient World*, Vol. II, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Yayınevi, [Richard H. Meadow & Hans-Peter Uerpmann (eds)].

Bökönyi, Sandor; (1991), 'Late Chalcolithic Horses in Anatolia', *Equids in the Ancient World*, Vol. II, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Yayınevi, [Richard H. Meadow & Hans-Peter Uerpmann (eds)].

Drower, M. S. (1969), 'The Domestication of the Horse', *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, U.S.A.: [Ucko, Peter J. & G. W. Dimbleby (eds)], 1. Baskı.

Emiroğlu, Kudret ve Aydın, Suavi (2003), *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Futuyma, Douglas J. (1998), *Evolutionary Biology*, Sunderland: Sinauer Yayınevi, 3. Baskı.

Levine, Marsha A. (2000), "Domestication, Breed Diversification and Early History of the Horse", Cambridge: *McDonald Institute for Archaeological Research* (www.cam.ac.uk).

Meadow, Richard H. (1986), 'Some Equids from Cayonu, Southeastern Turkey', *Equids in the Ancient World*, Vol. I, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Yayınevi, [Richard H. Meadow & Hans-Peter Uerpmann (eds)].

Purves, William K. vd.(1998), *Life*, The Science of Biology, Sunderland: Sinauer Yayınevi, 5. Baskı.

Özet: At ve onun atalarının evrimleri ve evcilleştirilmeleri hakkında, güncel bilgileri içeren kısa bir tarih.

Anahtar sözcükler: At, evrim, evcilleştirilme, Hyracotherium, At ekolojisi, Equus, Anadolu.

Abstract: A brief history including actual information about the evolution and the domestication of the horse and it's ancestors.

Keywords: Horse, evolution, domestication, Hyrocotherium, Horse ecology, Equus, Anatolia